

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2023

LXV. ÉVFOLYAM

1. SZÁM

TANULMÁNYOK
SOMOGYI ÉVA TISZTELETÉRE

Ifj. Bertényi Iván, Cieger András,
Deák Ágnes, Gyáni Gábor, Klement Judit,
Konrád Miklós, Manhercz Orsolya,
Matolcsi Réka, Ress Imre és Vér Eszter Virág írásai

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztői
KLEMENT JUDIT, MANHERCZ ORSOLYA

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2023-as évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXV. évfolyam, 2023. 1. szám

SOMOGYI ÉVA TISZTELETÉRE

Klement Judit – Manhercz Orsolya Köszöntés	5
Deák Ágnes A bölcs, de félénk Fabius Cunctátor: gróf Esterházy Móric	7
Ress Imre A horvát 1861. évi LXII. törvénycikk királyi szentesítésének legendája és legitimációs funkciója	29
Vér Eszter Virág Erzsébet császárné Magyarországon 1866 nyarán: fogadtatás, emlékezet, mítosz	43
Manhercz Orsolya „Istenem, istenem, ezentúl már Buda lesz a birodalmi székváros.” Udvari élet Pest-Budán a 19. században	65
Cieger András – Matolcsi Réka Királyhűség, állampolgári lojalitás, nemzeti identitás. Többes kötődések a dualizmus kori Magyarországon	87
Ifj. Bertényi Iván A delegáció főrendiház által választott tagjainak társadalmi háttere	99
Gyáni Gábor Szocializáció az arisztokrata családokban	123
Konrád Miklós Sportélet, polgárosodás és antiszemitizmus Magyarországon, 1867–1914	139
Klement Judit Budapest és a malmok, 1841–2008	155

ERZSÉBET CSÁSZÁRNÉ MAGYARORSZÁGON 1866 NYARÁN: FOGADTATÁS, EMLÉKEZET, MÍTOSZ*

VÉR ESZTER VIRÁG

.....
EMPRESS ELIZABETH IN HUNGARY IN THE SUMMER OF 1866:
RECEPTION, MEMORY, MYTH

The paper aims to explore the way in which the long stay of the Empress Elizabeth at Pest–Buda in the summer of 1866 emerged as a prime part of her Hungarian cult already in her lifetime. It seeks for the possible influences behind this process, while trying to reconstruct the later assessment of her activities at that time, as well as to uncover the real events on which her later the legend–building was based. Alongside presenting the stay of the Empress in Hungary, the paper also aims to explore the mythization of that stay.

Keywords: Empress Elizabeth, cult, memory, myth, 1866
.....

„Az, hogy Erzsébetnek döntő érdeme lett volna a kiegyezés megszületésében, nyilván éppoly túlzás, mint a kamarilla korabeli vádaskodása, hogy ő vezette Ferenc Józsefet a magyaroknak tett engedmények tévútjára. Lélektanilag is megalapozatlan a feltevés, hogy a császár, aki a kötelességteljesítést kultusszá emelte, aki az isteni gondviselés által reá rótt küldetésnek érezte, hogy a Habsburg-ház hatalmát őrizze és gyarapítsa, döntő politikai lépésre szánta el magát csak azért, hogy asszonyi szeszélynek engedjen.”¹

Tanulmányomban Somogyi Éva fent idézett soraihoz kapcsolódva arra kívánok választ keresni, hogy Erzsébet hosszúra nyúló – magyarországi kultuszának már életében kiemelt jelentőségű mozzanataként megjelentett –, 1866 nyári pest-budai jelenlétét milyen té-

Vér Eszter Virág, alapító kutató, Monarchikum Kutatócsoport. A tanulmány Bolyai János Kutatási Ösztöndíj pályázat – Rudolf trónörökös Magyarországon – keretében készült.

* Ezúton szeretném köszönetemet kifejezni [F. Dózsa Katalinnak], [Gerő Andrásnak], Deák Ágnesnek, Cieger Andrásnak, Fedeles-Czeferner Dórának és Borovi Dánielnek, hogy kutatásaim során tanácsaikkal, javaslataikkal segítettek munkámat s egyúttal a kézirat formálódását. A tanulmányban hivatkozott párizsi levéltári és könyvtári kutatómunka a Klebelsberg Kuno ösztöndíj (2017); Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj (2022/23) keretében, míg a bécsi levéltári kutatások a bécsi Collegium Hungaricum (2014, 2016, 2017) ösztöndíjaival valósultak meg.

1 Somogyi Éva: *Ferenc József*. Bp., 1989. (Magyar História. Életrajzok) 140.

nyezők befolyásolták, s a későbbiekben hogyan értékelik ekkori tevékenységét, illetve utóbb legendássá vált fellépése milyen valós mozzanatokból merített.

Erzsébet magyarországi tartózkodásának bemutatása mellett e jelenlét mitizálódását tervezem vizsgálni, amelyet a korszakban is számos legenda kísért: egyrészt Erzsébet aktív politikai szerepvállalását feltételezve; másrészt a kiegyezés létrejöttében való közreműködését hangsúlyozva, amely szintén állandó motívumává válik magyarországi megjelenítéseinek.² E mozzanatban a magyar hon iránti kiemelt figyelmét, szubjektív kötődését is láttatni kívánták a később keletkezett kultikus beágyazottságú szövegek. A válságos politikai miliőben az uralkodóház népszerűsítésében, illetve elfogadtatásában játszott szerepét is megkísérlem elemezni, amelyet ekkor – a korábbi, az arisztokráciát az udvarhoz közelíteni szándékozó törekvések nyomán – jelentős sajtókampány kísért,³ elsősorban gondoskodó, védelmező szerepben láttatva az uralkodó feleségét, amely utóbb formálódó kultuszában is konstans elemmé vált.

Az 1866 nyári magyarországi utazás szerepe az Erzsébet-kultuszban

Erzsébet 1866-os nyári magyarországi tartózkodása nemcsak magyarországi kultuszának egyik legjelentősebb komponensét jelenti,⁴ hanem a kortárs szakirodalomban is kiemelt eseményként szerepel, e tekintetben konszenzus uralkodik az osztrák szakmunkákban és az elsődlegesen ezekből építkező újlatin, elsősorban francia,⁵ valamint angolszász szakirodalomban,⁶ amelyekből egyértelműen egy a gróf Andrássy Gyula politikájának megvalósítójaként „fellépő” uralkodóné képe bontakozott ki,⁷ aki egyben „áldozatává” vált Andrássy

- 2 Erdősi Péter: Udvar és nemzet. Egy kutatás kérdései. *Korall* 10 (2009) 37. sz. 46., valamint az egyes helyszínek szimbolikus használatához lásd Murray Edelmann: A politikai színtér mint szimbólum. In: uő: *A politika szimbolikus valósága*. [Ford. Hidas Zoltán.] Bp., 2004. 75–87.
- 3 Norbert Elias: *Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Bp., 2005. (TÁRStudomány) 256.
- 4 Az egyes elemek megjelenési formáihoz lásd Borovi Dániel: *Habsburg reprezentáció Magyarországon a XIX. század második felében. Ferenc József és Erzsébet magyarországi portréi*. Bp., 2006. [Kézirat. Szakdolgozat]; uő: Zala György bécsi Erzsébet királyné-síremléke és az Erzsébet-kultusz szakralizáló emlékei az 1900 körüli magyar szobrászatban. *Műemlékvédelem* 55 (2011) 289–303., valamint ennek hierarchiájához lásd Vér Eszter Virág: *Egy elfeledett kultuszhely. Az Erzsébet Királyné Emlékmúzeum*. Bp., 2011. [Kézirat. Szakdolgozat] 26–28.
- 5 Jean des Cars: *François-Joseph et Sissi. Le devoir et la rébellion*. Paris, 2017. 239–279.; Paul Pasteur: *Histoire de l'Autriche. De l'empire multinational à la nation autrichienne XVIIIe-XXe siècles*. Paris, 2011. 86.; Jean Béranger: *Histoire de l'Empire des Habsbourg 1273–1918*. Paris, 1990. 721.; Christine Mondon: *Sissi. Une femme d'avant-garde*. Paris, 2007. 59–61., 64. Vö. Jean Paul Bled: *François-Joseph. L'Empereur éternel*. Paris, 2011. 345–355.; Uő: *Sophie de Habsbourg. L'impératrice de l'ombre*. Paris, 2018. 228–237.
- 6 Lásd pl. Brigitte Hamann: *Elisabeth. Kaiserin wieder Willen*. München–Zürich, 2005.; Karl Tschuppik: *Elisabeth. Kaiserin von Österreich*. Wien–Leipzig, 1929. 115–125.; Sigrid-Maria Grössing: *Sisi. Eine moderne Frau*. Wien, 2007.
- 7 Kapcsolatuk alakulásának elemzéséhez lásd F. Dózsa Katalin: „Tanácsadó és barát”. Andrássy Gyula gróf. In: *Gróf Andrássy Gyula. A lángoló zseni*. Szerk. Faludi Ildikó – F. Dózsa Katalin. Gödöllő, 2009. [Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastélyban 2009. június 5. – szeptember 27.] 4–13. Vö. Kozári Monika: Andrássy Gyula gróf és Erzsébet királyné kapcsolata. *Korunk* 3 (2016) 12. sz. 37–45. (A szerző Erzsébet Andrássy iránti rajongásában látja az uralkodóné elkötelezettségének hátterét.) Vö. Somogyi: *Ferenc József*, 139–140.

politikai ambícióinak.⁸ Mindez a kultuszkiadványok egyik legfontosabb mozzanataként került megjelenítésre,⁹ Erzsébet magyarbarátságának megkérdőjelezhetetlen bizonyságaként, olyan olvasatban, amely a császárné kizárólagos (átgondolt) döntéseinek sorozataként vázolja fel a történeteket: a poroszok elől menekülő, kiskorú gyermekeivel Magyarországon menedéket kereső uralkodóné megjelenését. Ennek egyik szinte minden kultikus elemet, illetve sémát felvonultató összegző jellegű leírása jelent meg Vay Sarolta Erzsébet-nekrológiájában is elhelyezve a cselekménysort Erzsébet életeseeményeinek hierarchiájában, egyúttal beágyazva azt a nemzeti legendák sorába:

„... hová [Budára] huzamosabb időre először 1866-ban menekült, mikor a porosz hadak Bécsset fenyegették. Az udvaroncok ellenezték jövetelét, attól tartottak, hátha éppen akkor virul ki ebben az országban a boszú vérpíros virága és bántódása lesz a császárnénak. Bajor Erzsébet megrázta szép fejét: – Az a nemzet, mely Mária Terézia mellé állott szorongattatásában, amely keblébe fogadta, őrizte Ferencz császárt, mikor betört a francziák hatalmas imperátora, nem feledte még se a moriamor jelene-t, se József nádor proclamációját a nemességhez – oda megyek.”¹⁰

Az esemény – az uralkodóné környezetéből származó közvetett forrás szerint – Erzsébet számára is meghatározó jelentőségű volt politikai szimpátiái kialakulásában.¹¹ A másik oldal, vagyis a Deák-párt érdekszférájába tartozó politikai elit Erzsébet 1866 nyári pest-budai fogadtatásáról és a mellettük való kiállításáról, támogatásáról később is mindvégig hálával nyilatkozott.

Az itt vázolt cselekmény – beépülve a magyar történeti hagyományba – az Erzsébetet vagy a tevékenységének egy részét bemutató munkák kulcsjeleneteit „eredményezte”.¹² Az analógiák a párhuzamba állíthatóságot és a hozzámérhetőséget tették meg a legitimáció alapjának. Erzsébet utóbb kibontakozó kultuszában jelentős elemmé vált Mária Teréziával való hasonlóságaik egybevetése. Párhuzamot vontak Erzsébet 1866 nyarán „bekövetkezett” hosszabb magyarországi tartózkodása, illetve Mária Terézia pozsonyi országgyűlésen való megjelenése között, amely jelenet a nemzet énképében mint lovagias

8 Ezen olvasat egy magyar politikai pamfletben is megjelenik. Lásd II-ik Kákay Aranyos: *Gróf Andrássy Gyula. Politikai élet- és jellemrajz*. Bp., 1878. 3–18.; Wertheimer Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. I–III. Bp., 1910–1913. I. 229–293.

9 A sajtótudósítások (történeti kultuszkiadványok) módszertani elemzéséhez lásd Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009. 192–195., 230–234.; Ernst Cassier: A modern politikai mítoszok technikája. In: *Politikai antropológia*. Szerk. Zentai Violetta. Bp., 1997. (Szemeszter) 37–50.; Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz*. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések), valamint a médiatörténeti vonatkozásokhoz, továbbá a kifejezetten női olvasói közegek vizsgálatához: Török Zsuzsa: *Petelei István és az irodalom sajtóközege. Média- és társadalomtörténeti elemzés*. Bp., 2012. 16–57.; Czeferner Dóra: *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

10 D' Artagnan [Vay Sándor/Sarolta]: *Nagyasszonyunk. Előkelő Világ* 1898. november 9. 3.

11 Ugyanakkor részben innen eredeztethető a poroszokkal szemben megnyilvánuló közismert averziója is.

12 Farkas Imre: *A királyné rózsája. Daljáték 3 felvonásban*. [Súgó példány. 1927.] Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Színház-történeti tár és Zeneműtár. MM 17.267.; Szilágyi László: *Erzsébet. Daljáték 3 felvonásban, 5 képben*. [Súgó példány. 1939.] Uo. 17.213.; *Színházi élet* 3 (1939) 15. sz. 140–142. [Melléklet. II. felvonás, 3. kép]; Zsigray Julianna: *Erzsébet magyar királyné*. Bp., 1944.

cselekedet jelenhetett meg: középpontban a bajba jutott koronás fő(k) számára biztosított menedék, valamint az (esetleges katonai) segítségnyújtás.

E mozzanat már Erzsébet életében a hivatalos (kultikus) kánon egyik kiemelt (élet) eseményeként szerepelt, s ilyenformán az 1896-ban kiadott *Pallas nagy lexikona* vonatkozó kötetének lexikoncímszavában is megjelent mint Erzsébet életpályájának – magyar perspektívából – meghatározó szegmense, összekötve a koronázással:

„Jóakarata Magyarország iránt még fokozódott, midőn 1866 nyarán, a porosz háború idején, gyermekeivel együtt Budapesten vonult meg [...] Midőn férje oldalán 1867 jun. 8. magyar királynénak koronázták, fensége és bája annyira lelkesítette a nemzetet, mint egykor Mária Teréziáé.”¹³

A kiegyezést követő időszakban figyelhető meg a szokásrend szintjén megnyilvánuló kultikus gesztusok állandósulása, s e mesterséges folyamat generálásában gróf Andrássy Gyula szerepe vitathatatlan¹⁴ a kultuszépítők sorában. Az általa elfogadtatni kívánt szimbolikus politika részeként megvalósuló új identitás megerősítésének eszközeként megtörtént az új Erzsébet-kép rögzítése is,¹⁵ amelynek hivatalos kultuszá emelése Andrássy miniszterelnökségének első periódusában valósult meg, s külügyminisztériusának idején teljesedett ki. Ebben az első fázisban – kultuszának rendszerstabilizáló jellegéből következően – Erzsébet a kiegyezés „nemtőjeként” szerepelt.¹⁶

A halálát követően elrendelt megemlékezésekben,¹⁷ mind a merénylet évfordulóján, mind Erzsébet-napkor¹⁸ a harmadik magyarországi „országása” volt meghatározó jellegű. E hagyomány (tudományos) összegzése jelenik meg egyik legismertebb biográfusa, Márki Sándor munkájában is (1899), amely főként a Ferenc József-i érában hozzáférhető nyomtatott forrásokon alapul, elsődlegesen sajtótudósításokon, emlékkiadványokon és jogi

13 Erzsébet Amália Eugénia szócikk. *Pallas nagy lexikona*. <http://mek.oszk.hu/00000/00060/html/033/pc003316.html#2>. (Legutóbbi megtekintés: 2022. szeptember 17.)

14 Az uralkodópár ambivalens (mintegy ellentétpárként való) megítélése őt is jellemezte, a korabeli közvélemény jelentős hányadának álláspontjával összhangban, ahogyan arra emlékirataiban unokája is utal: „Mélységesen tiszteltük »Erzsébet királynét«. Azt hallottuk, hogy okos, jó asszony, a magyarok valóságos őrangyala, és minden erény megtestesülése. A királyról már egészen más véleménnyel voltak: gonosz és ostoba, szívtelen, kegyetlen és önző, aki megkeserítette felesége életét.” Károlyi Mihályné: *Együtt a forradalomban*. Bp., 1985. 26. – E kettősség a későbbiekben is jellemző marad kettejük értékelésében: Niederhauser Emil: Ferenc József és Erzsébet. *Világtörténet* (1993) 2. sz. 35–37.

15 Melynek első (korai), a későbbi kultuszelemeket együttesen felvonultató bemutatásához s ezzel valamelyest „kiforrott” megjelenéséhez lásd [Szegfi Mórné Kánya] Emília: Erzsébet császárné és magyar királyné. *Családi Kör* 1866. március 4. 193–195.

16 A szimbolikus legitimitáció nehézségeihez lásd Cieger András: Megbocsátás, elhallgatás, együttműködés. Az 1867-es rendszerváltás és a múlt öröksége. In: *Identitásaink és (el)hallgatásaink. A XXI. Század Intézet évkönyve*. Szerk. Fricz Tamás – Láncki András. Bp., 2011. 27–42.; Cieger András: Legitimációs problémák az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezésben. *Levéltári Közlemények* 87 (2016) 7–23.

17 Erzsébet-kultusz. II. Szöveggyűjtemény. [Összeáll. Vér Eszter Virág.] *Budapesti Negyed* 14 (2006) 3. sz. 127–146.

18 Márki Sándor: *Erzsébet királyné. Emlékbeszéd*. Kolozsvár, 1898. [Különnyomat]; Vér Eszter Virág: Erzsébet-kultusz. I. Erzsébet királyné magyarországi kultusza emlékezhelyei tükrében 1898–1914 között. *Budapesti Negyed* 14 (2006) 2. sz. 73–188.

rendelkezések áttekintésén.¹⁹ Márki kultikus beágyazottságú (sok esetben kimutathatóan a sajtóból merített) megállapításait számos változatban a későbbi szakmunkák is átvették. Harmincöt évvel később Egon Corti Erzsébetről írott monográfiájában számos ponton módosítja vagy jelentősen árnyalja kutatási eredményeivel a Ferenc József-i kor Erzsébet-képét. A korábbi kultikus értelmezési keretből valamelyest kiemelve realisabb áttekintést ad az 1866. nyári eseménysorról is, jelentős levéltári iratanyag feldolgozásával.²⁰ Rámutat például arra, hogy a korábbi hagyományos nézettel szemben a magyarországi menekülés terve nem Erzsébet, hanem a minisztertanács döntése nyomán realizálódott.²¹

Előzmények

A császári pár 1857-es, tragikus – kislányuk budai halálával végződő – magyarországi látogatása után Erzsébet csak 1866 elején érkezett ismét Pest-Budára.²² A hosszas távollét maradásnak egyrészt politikai oka volt, maga Ferenc József is emiatt nem járt Magyarországon 1857 és 1864 között, másrészt Erzsébetnek nehéz lehetett visszatérni a tragédia helyszínére.

Az 1857-es látogatás során az uralkodóné jelen volt a hódolati felirat átadási kísérleteinél, a későbbi közeledési próbálkozások azonban távollétében zajlottak (1860–1861), egybeestek ugyanis Erzsébet (hosszas) betegeskedésével, madeirai, valamint későbbi korfi kúráival, melyről a megegyezni szándékozó politikai elitnek is tudomása volt.²³ Másfelől Erzsébet 1864 elejétől – már bizonyíthatóan – tájékozódott magyar nyelvű sajtóorgánumból is az egyes, számára jelentős politikai eseményekről, például előfizetett a *Pesti Napló*ra.²⁴

Deák Ferenc húsvéti cikkének 1865. április 16-i megjelentetését követően, április 30-án Erzsébet nem jelent meg a pozsonyi lóversenyen az uralkodó mellett, akit ez alkalommal Vilmos főherceg kísért el a családtagok közül.²⁵ A közeledés folytatásaként megvalósított újabb császári látogatáson,²⁶ a Gazdasági Egyesület kiállításához kapcsolódó nyár eleji

19 Márki Sándor: *Erzsébet Magyarország királynéja (1867–1898)*. Bp., 1899.

20 Österreichisches Staatsarchiv. Haus-, Hof- und Staatsarchiv (= ÖStA HHStA) Sonderbestände. Nachlass E. C. Conte Corti. Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau” Kt. 13–16.

21 Egon Caesar Corti: *Elisabeth. Die Seltsame Frau*. Graz–Wien–Köln, [1950.] 152.

22 A pest-budai udvari étellel kapcsolatban lásd Manhercz Orsolya tanulmányát e számban. A magyar udvartartás kérdéséhez lásd Somogyi Éva: *Magyarok a bécsi hivatalnokvilágban. A közös külügyminisztérium magyar tisztviselői 1867–1914*. Bp., 2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 16–20.

23 *Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai*. I–III. Kiad. fia. Bp., 1903–1918. III. 101., 107.

24 Török János Kelemen Mórhoz (Pest, 1864. január 16.) OSZK Kézirattár (= Kt) Levelestár Nr. 8. Köszönöm Deák Ágnesnek, hogy felhívta a figyelmemet a forrásra.

25 Különfélék. *Pesti Napló* 1865. május 2. [1–2.]; *Deák Ferenc beszédei*. I–VI. Összegy. Kónyi Manó. Bp., 1903. [2., bőv. kiad.] III. 408–410.; Manhercz Orsolya: *Az uralkodó Magyarországon 1865–1866*. In: *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Szerk. Dombóvári Ádám – Manhercz Orsolya. Bp., 2010. 36.

26 A belpolitikai enyhülést célzó intézkedések – a provizórium felszámolásának – részeként az uralkodó ismét helyreállította a Helytartótanács korábbi jogkörét; polgári ügyekben megszüntetve a katonai bíróságok illetékességét, emellett személyi kérdéseket illetően is jelentős változások történtek: a helytartótanács élére Pálffy Móric felmentését követően Sennyey Pál, míg a magyar királyi kancellári tisztségbe Mailáth

néhány napos (június 6–19.) pest-budai viziten a császárné szintén nem vett részt,²⁷ és az országgyűlés megnyitására decemberben ismét a testvérvárosokba érkező Ferenc József kíséretében sem találjuk.²⁸ Ennek hátterében feltehetően magánéleti válságuk játszhatott szerepet,²⁹ amelyet a hivatalos indoklásban Erzsébet egészségi állapotának romlásával magyaráztak.³⁰

A magyar országgyűlés két házának bécsi megjelenése Erzsébet előtt 1866. január 8-án azonban újabb lépcsőt jelentett az uralkodó és a magyar politikai vezetés közötti közeledésben,³¹ bevonta Erzsébetet a folyamatba, ahogyan az ezt megelőzően továbbított üdvözlő feliratok is, amelyek hódolati retorikája előrevetítette a kultikus szövegek utóbb előszeretettel Erzsébetre alkalmazott sémáit:

„A magyar nemzet évszázadokon által a bálványozással határos szeretettel viseltetett királynéi irányában, s e szent hagyományos érzelm kétszeres erővel lángol fel jelenleg kebelünkben, midőn Felségedben nem csak a legjobb Honanyát s hazánk jelen kedvező állapotának egyik fő tényezőjét, hanem egyszersmind a szépség és kegyelem eszményképét s a magyar nemzetiség egy új hatalmas őrangyalát is tisztelhetjük.”³²

György került. Deák Ágnes: *Polgári átalakulás és neoabszolutizmus*. Bp., 2009. (Magyarország Története 15) 95–96.; Sashegyi Oszkár: *Az abszolutizmuskori levéltár*. Bp., 1965. 114.

27 Az udvari elfogadás Budán. *Pesti Napló* 1865. június 8. [1.]

28 A látogatás részleteinek egyeztetései során felmerül Erzsébet utazásának lehetősége is. Franz Kuefstein felterjesztése az uralkodóhoz. Bécs, 1865. szeptember 21. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Bécsi levéltárakból kiszolgáltató iratok (= I 60) Udvartartási iratok. Obersthofmeisteramt. Hofzeremonielldepartement (= OMeA HZD) Ungarische Landtage und Krönungen 1865–2–28. Ferenc József november eleji terveiben még felesége társaságában teljesített hivatalos látogatás szerepelt, ahogyan arra az uralkodó maga is utalt anyjához intézett (1865. november 7-én kelt) levelében: „A budai országgyűlés megnyitására Sisivel együtt megyek le, de valószínűleg csak röviden maradok, hogy aztán esetleg később ismét odamenjek.” *Drága Mama. Ferenc József levelei édesanyjához*. S. a. r. Borovi Dániel – Kovács Attila Zoltán. Bp., 2019. 298. Nr. 240. Ez utazás részleteihez lásd Manhercz: Az uralkodó Magyarországon, 37–42.; Vér Eszter Virág: Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alak-változásai 1866-ban. *Aetas* 27 (2012) 1. sz. 83–104.

29 Az uralkodópár az 1860-as évek első felét, illetve közepét jellemző magánéleti nehézségei időszakosan 1865 nyarán ismét súlyosbodtak, s a magánszférában hozott elhatározásaik ekkoriban is jelentősen befolyásolták a politikai jellegű döntéseket. Egon Caesar Corti: *Erzsébet*. Bp., 1989. [Hasonmás kiad.] 108–110.; Brigitte Hamann: *Erzsébet királyné*. Bp., 1988. 135.; Friedrich Weissensteiner: *Rudolf trónörökös és a nő. Erzsébet császárnétól Vetsera Máriáig*. Bp., 2005. 23.

30 Ferenc József Pest-Budára érkezésével egy időben, december 13-án Erzsébet is távozott Bécsből. A botrányt elkerülendő váratlan távozását a hivatalos közleményekben egészségi állapota romlásával magyarázták. Feltehetően azonban családi konfliktus állhatott ezúttal is távozása hátterében. ÖStA HHStA OMeA HZD Zeremonialprotokolle. Prot. 77. (1865); Hivatalos rész. *Sürgöny* 1865. december 15. [2.]; Napi újdonságok. *Sürgöny* 1865. december 19. [2.]; Corti: *Erzsébet*, 112.; Hamann: *Erzsébet*, 179–180.; Franz Herre: *Ferenc József élete és kora*. Bp., 2000. 208–209.

31 Az ezt megelőző egyeztetési folyamathoz lásd Majláth György magyar kir. udv. kancellár felterjesztése Alfred Königsegg-Aulendorf grófnak, Erzsébet császárné főudvarmesterének. Bécs, 1866. január 5. ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth. XII/26. Kart. 13. Nr. 14/866. 6. Präs. fol. 24–26.

32 Buda sz. kir. főváros újvívi üdvözlő felirata Erzsébet császárnéhez. *Sürgöny* 1866. január 3. [1.]

Erzsébet ezúttal betöltötte azt a szerepkört a dinasztikus reprezentáció főszereplőjeként, amire egyébként oly ritkán volt hajlandó Ferenc József politikájának reprezentánsaként.³³ „Hogy mikor utazik végül a császárné farsangkor Magyarországra, ami még egyáltalán nincs eldöntve, és igazából az események alakulásától függ [...] Neki csak magát és a szép testét kell vinnie, hogy emelje az udvar fényét.”³⁴ Ferenc József Erzsébet részvételét – az ekkor már sokak csodálatát kiváltó, a kortársak egybehangzó véleménye szerint páratlan szépségére is alapozva³⁵ – a korábbi megjelenéseivel hasonlóan a reprezentatív „bábu” szerepkörére korlátozta.

Az 1866-os pest-budai fogadtatást³⁶ már Erzsébet előtérbe kerülése jellemezte: a kellő hatás elérésének érdekében, január 29-én az udvari előírásoknak megfelelően (a hideg idő ellenére) megérkezése után a császárné nyitott hintón hajtattott át Budára.³⁷ A nap folyamán azonban feltűntek a bécsi reprezentációs tevékenységét is jellemző – a bécsiek által gúnyosan „iskolabetegségnek” nevezett³⁸ – tünetek, így az esti ünnepi kivilágításra már csak Ferenc József kocsizott ki főhadsegédje, Franz Crenneville tábornagy kíséretében.³⁹

Erzsébet pest-budai megjelenése a politikai közélet újjáéledésével párhuzamosan a társas élet megélénkülését is jelentette, megszakítva a korábbi kényszerű visszavonultságot: „Bizony nagy sebeket ütött a társadalmi életünkön is ezen rettenetes 17 év!”⁴⁰ Mindez párosult az udvar reprezentációs törekvéseivel, amelyben nemcsak az uralkodónak, hanem Erzsébetnek is kiemelt szerepet szántak, mivel ilyen formában is igyekeztek (politikai) nyomást gyakorolni a kiegyezési tárgyalások menetére. E nyomásgyakorlástól jogosan tartottak a megegyezést kereső politikusok.⁴¹

Az utazást előkészítő tervezetek során kiemelt hangsúlyt fektettek arra, hogy mind Ferenc József, mind Erzsébet külön-külön fogadja az országgyűlés két házának küldött-ségeit.⁴² Erzsébet szereplése – egybehangzóan Ferenc József anyjának írt későbbi beszá-

33 A magyarországi szerepvállalásaihoz lásd Vér Eszter Virág: „... kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvесе jó szelleme is...” Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása. *Levél-tári Közlemények* 87 (2016) 93–104.; Uő: Udvari reprezentáció a Budai Királyi Palotában (1867–1916). Az udvari bálók és fogadások. In: *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*. Szerk. Csaplár-Degovics Krisztián – Tornyai Anna. Bp., 2009. 92–114.

34 Therese Fürstenberg testvérének, Louise-nak. Bécs, 1865. december 8. Idézi Gudula Walterskirchen: „A Franci kissé illetlen volt.” *Mesélnek a Habsburgok udvarhölgyei*. Bp., 2014. 147.

35 Vér Eszter Virág: „... Elvárják, hogy mindig szépen és kifogástalanul nézzenek ki...” Adalékok Erzsébet császárné öltözködési szokásainak magyar vonatkozásaihoz. In: *Dívat, egyén, társadalom. A divattörténeti tudományos konferencia tanulmánykötete*. Szerk. F. Dózsa Katalin – Szatmári Judit Anna – Vér Eszter Virág. Bp., 2016. 71–90.

36 Lásd Vér: Újraértelmezett szerepvállalások, passim.

37 *A király könyve*. Bp., [1898.] 106.

38 *Egy udvarhölgy naplójából. Festetics Mária grófnő, udvarhölgy naplójának Budán és Gödöllőn papírra vetett részei*. Ford. és összeáll. Tolnayné Kiss Mária. Gödöllő, 2009. 42–43.

39 Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1866. január 30. [1.]

40 *Várady Gábor országgyűlési levelei*. I–II. Kiad. Szilágyi István. Bp., [1871.] [2. kiad.] I. 22.

41 Szász Károly: *Egy képviselő napló-jegyzetei*. Az 1865. december 10-én megnyitott országgyűlés alatt. I–II. Bp., 1878. I. 72–73.

42 Raymond udvari titkár előterjesztése az utazás tárgyában. Bécs, 1866. január 12. MNL OL I 60 OMeA HZD Ungarische Landtage und Krönungen. 1865–2–28. ff. 56–62. Vö. Manhercz Orsolya: *Magas rangú hivatalos*

molójával⁴³ – előrevetítette azt a remélt különleges befolyást, amit az uralkodóval való házastársi kapcsolatának köszönhetően gyakorolhat a magyar ügyre,⁴⁴ kijelölve egyúttal a neki szánt kultikus szerepkört: „Egy szép asszony ajkáról mindig különös édes csengése van a szónak; s szászorta édesebb, ha tudjuk hogy ez az asszony legközelebb van annak a szívéhez, kinek kezébe milliók sorsa van letéve.”⁴⁵

Miközben az újságok elragadtatással szólaltak Erzsébet nyilvános szerepléséről,⁴⁶ a színpalok mögött az elvárt közszereplő szerepéből „kilépve”, felfedte önmagát, és egyúttal azt is, hogy itt is csak a körülmények kényszerének engedett a reprezentáció során. Ugyanakkor a pest-budai látogatás során érezhetően felszabadult a megnyilvánulásaira kedvezően reagáló magyar környezetben, mind az udvar, mind a magyar alattvalók elvárásainak megfelelően „örömmel” eljátszotta a királynéi szerepet, amelyet Bécsben kényszerítően terhesnek érzett,⁴⁷ s mindeközben a bécsi udvari közegetől távol férjével is harmonikusabbá vált a kapcsolata.⁴⁸

A látogatás valamivel „otthonosabb” és fesztelenebb légkörben telt, a magyar fővárosokban is hódoltak a császár kedvelt esti szórakozásának, megjelentek a színházi előadásokon, ezáltal is próbálva népszerűsége szert tenni. Akárcsak a bálokkal, amelyeken ugyancsak kiemelt szerep jutott a császárnénak.⁴⁹ „Ma este [1866. február 3.] ½ 9-kor lesz az első bálunk 600 résztvevővel. Ez lesz aztán a munka. Sisi hála Istennek, jól bírja a fáradságot, bár a sok beszédől gyakran köhög és fáj a torka [...] Mindenki el van ragadtatva magyartudásától.”⁵⁰ Az udvari kíséret rendkívül nehezményezte „kizárását a társalgásból”, valamint azt is, hogy a császárné hosszan (közel negyedórát) magyarul beszélgetett Andrássy Gyulával, teret nyitva a későbbi rosszindulatú szóbeszédnek kettejük viszonyáról, amely a kiegyezés „katalizátoraként” jelenhetett meg.⁵¹ A társasági események mellett Erzsébet látogatást tett a női „mecenatúra” szerepkörébe tartozó intézményekben, őszinte érdeklődést mutatott, kerülte a sablonos formákat.⁵²

utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között. Bp., 2012. [Doktori disszertáció] 42–43.

43 Ferenc József anyjának, Zsófia főhercegasszonynak. Buda, 1866. február 17. *Briefe Kaiser Franz Josephs I. an seine Mutter*. Hrsg. Franz Schnürer. München, 1930. 350.

44 Az osztrák értékelések is pozitívak voltak: „Tagadhatatlan: szívük az van a magyaroknak – bár csak meg is maradna!” Adolf Ritter von Braun báró, a kabinetiroda főnökének naplóbejegyzése. [Buda,] 1866. február 2. Idézi: Hamann: *Erzsébet*, 219.

45 Szász: *Egy képviselő*, II. 107–108.

46 Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1866. február 2. [1.]; Pest, február 3. *Pesti Napló* 1866. február 4. [1.]

47 Somogyi Éva: Erzsébet királyné Magyarországon. Erzsébet királyné kultusza. *História* 6 (1984) 4. sz. 10.

48 Borovi Dániel – Vér Eszter Virág: „Édes, szeretett lelkem”. Ferenc József és Erzsébet. *Múlt-Kor* 15 (2017) Nyár. 44–49.

49 Raymond udvari titkár előterjesztése az utazás tárgyában. Bécs, 1866. január 12. MNL OL I 60 OMeA HZD Ungarische Landtage und Krönungen. 1865-2-28. ff. 56–62.

50 Ferenc József anyjának, Zsófia főhercegnének. Buda, 1866. február 3. Közli Somogyi: *Ferenc József*, 139. (Más fordításban lásd *Drága Mama*, 299. Nr. 241.)

51 *Fővárosi Lapok* 1866. február 7. 116.; Manhercz: Az uralkodó Magyarországon, 44.; Franz Folliot de Crenneville főhadsegéd feleségének. Buda, 1866. február 4. Közli Hamann: *Erzsébet*, 218. Vö. Herre: *Ferenc József*, 209.

52 Különfélék. *Pesti Napló* 1866. február 4. [2.], 6. [2.]; Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. február 7. [1.], 13. [1.]

Az elhúzódó felirati vita, az uralkodópár gesztusai kiváltották a bécsiek neheztelését – nemcsak a kormánykörökét, hanem a szélesebb rétegeket is – félve az esetleges kényszerű változástól.

A maximális leterheltséggel párosuló, folyamatos közszereplés megviselte Erzsébet szervezetét, ami a szokott módon egészségi állapotának romlásához vezetett,⁵³ és átmenetileg visszavonult a reprezentációtól.⁵⁴

Idővel mind a magyar politikai vezetők, mind az uralkodó számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az álláspontok továbbra sem közeledtek egymáshoz, miközben Ferenc József a küszöbönálló porosz háború fenyegetésének tudatában valóban készséget mutatott a megegyezésre, ám 1847-es alapokon. Ferenc József bízott abban, hogy az állandó budai jelenlét – párosulva saját hajthatatlanságával –, ha lassan is, de kedvező irányba fogja befolyásolni a közhangulatot,⁵⁵ többek között az Erzsébet kiváltotta hatásnak köszönhetően: „Ezt a célt szolgálták a budai palotában tartott fényes udvari ünnepek is, melyeken a hódító megjelenésű Erzsébet császárné is jelen volt.”⁵⁶

Az uralkodópár végül a felirati javaslatra adott uralkodói (válasz)leirat felolvasását követően, 1866. március 5-én „csendben” utazott el Pest-Budáról.⁵⁷ Távozásuk után megindult Erzsébet nyárra tervezett balatonfüredi tartózkodásának előkészítése,⁵⁸ a budai palota Erzsébet által lakott részeit érintő felújítási/átalakítási munkálatok mellett. A látogatást kísérő pozitív benyomásokra „támaszkodva” már elutazásukat követően kiszivárgott annak híre,⁵⁹ hogy Erzsébet szokásos ischli kúráját kiváltandó a nyarat Balatonfüreden tervezi tölteni.⁶⁰ „A »[Pester] Lloyd« azt írja, hogy Császárné Ő Felsége a jövő nyáron hu-

53 Felesége betegségéről, s az ezzel járó nehézségekről az uralkodó maga is tudósított anyjához intézett levelében: „... Sisi pedig még mindig nem mutatkozhat, ugyanis kímélnie kell magát. Nagyon rosszul volt, és ezúttal nem is gyógyul, pedig már nyolc napja ki se mozdul a szobájából, és sokat nyomja az ágyat.” Ferenc József anyjának, Zsófia főhercegnének. Buda, 1866. február 17. *Drága Mama*, 300. Nr. 242.

54 Különlélek. *Pesti Napló* 1866. február 14. [2.]; Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. február 13. [1.], 17. [1.]; Budapesti hírvivő. *Családi Kör* 1866. február 18. 163.

55 Halász Imre: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezők a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Bp., 1911. 202–203.; Ferenc József Albrecht főhercegnek. Buda, 1866. február 15. Idézi Hamann: *Erzsébet*, 220.

56 Halász: *Egy letűnt nemzedék*, 203.

57 Vadnay Károly: A hét története (Március 8.). *Hazánk s a Külföld* 1866. március 11. 159.; ÖStA HHStA OMeA HZD Zeremonialprotokolle, Prot. 68. (1866.)

58 A tervezett balatonfüredi kúra kapcsán foganatosított intézkedésekhez lásd ÖStA HHStA OMeA Kaiserin Elisabeth (XII./26.) Nr. 170/866. fol. 509–517., Nr. 207/866. fol. 689–691. A porosz-osztrák háború következtében meghíusult fogadtatásának előkészületeihez lásd Katona Csaba: Füred és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840–1860-as években. *Korall* 3 (2002) 7–8. sz. 66., 70–72.

59 A tartózkodás részleteihez lásd Vér: Újraértelmezett szerepvállalások, 83–104. A nádori lakosztályok helyén (a palota déli szárnyában) az Albrecht főherceg részére kialakított kormányzói lakrész 1866-os felhasználásával, illetőleg átépítésével hozták létre a császári pár magánlakosztályait. Serfőző Szabolcs: *Habsburg reprezentáció a budai királyi palotában (1766–1945)*. Bp., 2021. [Kézirat] 46. Köszönöm Serfőző Szabolcsnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta megjelenés alatt álló munkája kéziratát.

60 Márki: *Erzsébet királyné*, 46.

zamosabb időt fog tölteni részint a b. füredi fürdőben, részint az alcúti családi jószágon.⁶¹ E reményben legközelebb már hozzá is látnak az alcúti kastély megújításához.”⁶²

Feltehetően Erzsébet e magánjellegű döntése jól illeszkedett abba az általános törekvésbe, amely az udvarhoz kívánta kötni a befolyásos magyar családokat. Ennek során további kedvező hatást reméltek Erzsébet hosszabb jelenlététől a magyar politikai elit kedvelt (mintegy nemzeti jelleget öltő) fürdőhelyén.⁶³ Erzsébet szándékát nemcsak a férje családjától való elkülönülés igénye befolyásolhatta, hanem ezúttal személyes motivációi összefügghettek az uralkodó politikai szándékaival. A tervezett füredi látogatás e válságos, konszenzusra törekvő periódusban kiválóan kapcsolódhatott volna az 1866. eleji reprezentációs alkalmak során a magyar politikai elit tagjaival kialakult kapcsolatrendszer elmélyítését szolgáló kezdeményezésbe.

1866 nyara

Az uralkodó a poroszok egyre fenyegetőbb magatartásával szembesülve – a háborús veszély elhárítására – továbbra is a diplomáciai megoldások híveként jelent meg, az álláspontjában bekövetkező változás 1866 áprilisára tehető.⁶⁴ Az uralkodó ekkor az olasz–porosz szövetség, valamint az itáliai fegyverkezés hírére döntött a déli hadsereg mozgósításáról. E feszültséggel teli miliő Erzsébet érzékenységét is próbára tette: „Idegőrlő állapot ez [...], a szomorú bizonyosság szinte jobb volna, mint ez a várakozás.”⁶⁵

Májusra Ferenc József számára is nyilvánvalóvá vált a háború elkerülhetetlensége.⁶⁶ A politikai és hadi események hatására Erzsébet korábban előirányzott balatoni nyaralása elmaradt,⁶⁷ tervei kényszerű módosulásáról már májusban tájékoztatta családját: „Füredre nem megyek, tekintve, hogy a viszonyok oly szomorúak és a háború küszöbön áll. Ilyen körülmények között nem hagyhatom el a császárt.”⁶⁸ Májusban Erzsébet végül gyermekeivel Ischlbe utazott, majd a háború kitörését követően, 1866. június 29-én tért vissza Bécsbe.⁶⁹ A fegyveres konfliktus kezdetét – a gasteini megállapodás felmondásával – az

61 Az alcúti kirándulás valóban szerepelt az előzetes tervek között, azonban az egyeztetések során – a víz minőségére hivatkozva – az eredeti koncepció jelentősen megváltozott (véltetően figyelembe véve a kolerajárvány erősödését), és a vizit végül elmaradt.

62 Fővárosi hírek. *Fővárosi Lapok* 1866. március 7. 211.

63 Katona: Füred és vendégei, 66., 70–72. A helyszínválasztás szimbolikus gesztusként is értelmezhető, hiszen a fürdőhely jelleg megkönnyíthette volna az érintkezést, informális(abb) érintkezési közeget biztosított volna. Vér Eszter Virág: „... egy áldott emlékezetű királyné...” Adalékok Jókai Mór mitikus Erzsébet-képének alakulásához. *Aetas* 30 (2015) 1. sz. 59–86.

64 Somogyi: *Ferenc József*, 142–144. Olaszország és Poroszország 1866. április 8-ai (titkos) katonai szövetségkötéséről lásd Deák: *Polgári*, 99.; Herre: *Ferenc József*, 214.

65 Erzsébet anyjának, Ludovika hercegnőnek. Bécs, 1866. április 13. Idézi Corti: *Erzsébet*, 120.

66 1866. június 11-én az uralkodó titkos megállapodást kötött III. Napóleonnal, semlegességének biztosítékul Velencét felajánlva. Somogyi: *Ferenc József*, 144.

67 ÖStA HHStA Sonderbestände. Nachlass Corti. Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau” Kt. 13.

68 Erzsébet anyjának, Ludovika hercegnőnek. [Schönbrunn,] 1866. május 1. Idézi Corti: *Erzsébet*, 121.

69 Corti: *Erzsébet*, 122–123. A gyermekek ellenben továbbra is Ischlben tartózkodtak nevelőik társaságában.

1866. június 7-én lezajló porosz betörés jelentette a Habsburg Birodalom igazgatása alatt álló Holsteinbe.⁷⁰

A háború június 16-i kitörésével Erzsébet félelmei fokozódtak, aktívabb közéleti szerepvállalása is részben – kiegészülve a szűkebb családjáért érzett felelősségvállalással – ennek volt köszönhető.⁷¹ Erzsébet a válsághelyzetben – mindenki várakozásának megfelelően – betöltötte azt a szerepet az uralkodó mellett, amire egyébiránt oly ritkán volt hajlandó. Nem csupán Ferenc József legfőbb támaszaként jelent meg, hanem a Habsburg-udvarban uralkodó hagyományoknak megfelelően a család nőtagjaira háruló reprezentációs és karitatív tevékenységben szintén részt vállalt.⁷² Közszerelplésével az alattvalók egy részének újbóli rokonszenvét is biztosította: „A császárnén meg mindenki csak ámul és bámul, ahogy igazi anyai gondoskodással ápolja a sebesülteket, látogatja a kórházakat; épp ideje volt, qu'elle se reconstitute les coeurs du public,⁷³ a legjobb úton halad felé.”⁷⁴ Emellett folyamatosan tájékozódott az aktuális politikai és katonai fejleményekről, erről rendszerint fiát, Rudolfot is részletekbe menően tudósította: „Mária néni⁷⁵ azt írja Drezdából [...], hogy az egész város olyan, mint egy porosz kaszánya, folyvást vonulnak a csapatok az ablakaik alatt, gyakran órák hosszat megszakítás nélkül.”⁷⁶

Albrecht itáliai hadszíntéren kivívott győzelmeit követően, a háborút eldöntő 1866. július 5-i, Königrätz közelében lezajlott csatában a Benedek Lajos vezette osztrák seregek megsemmisítő vereséget szenvedtek a porosz, illetve velük szövetséges északnémet államok haderejétől. A csatát követően Pozsony és Bécs irányába vonuló porosz haderő hatására pánik tört ki Bécsben, a nép az uralkodó lemondását követelte.⁷⁷ Erzsébet így ír édesanyjának ebben a válságos időszakban Bécsből:

„... csapás-csapás után ér [...] Fogalmam sincs, hogy mi történik majd ezután [...] most az a legjobb, hogy nem érünk rá gondolkozni, nincs egy percnyi pihenőnk. A délelőtti órák a kórházakban töltöm,⁷⁸ különösen szívesen időzöm a magyar katonák körül. A szegény embereknek nincs itt senkiők, aki elbeszélgethetne velők. A császár túl van halmozva munkával, úgy, hogy az ő egyetlen üdülése, ha esténként egy kissé együtt ülhetünk a nyitott ablaknál...”⁷⁹

70 Somogyi: *Ferenc József*, 144.; Deák: *Polgári*, 99.

71 Erzsébet anyjának, Ludovika hercegnőnek. Ischl, 1866. június 26. Idézi Corti: *Erzsébet*, 123.

72 Somogyi: Erzsébet királyné, 9.

73 Hogy visszanyerje magának az alattvalók szívét. [A szerző fordítása.]

74 Maria Therese Fürstenberg anyjának. [Schönbrunn, 1866. június.] Idézi Walterskirchen: *A Franci*, 220. (Más fordításban lásd Hamann: *Erzsébet*, 226.)

75 Mária Anna szász királyné, Zsófia főhercegné ikertestvére, II. Frigyes Ágost szász király özvegye.

76 Erzsébet Rudolfnak. Bécs, 1866. június 29. ÖStA HHStA Hausarchiv. Selekt Kronprinz Rudolf. 18-3. f. 43. Közli *Drága Rudolf. Ferenc József és Sisi levelei fiuknak*. S. a. r. Borovi Dániel – Vér Eszter Virág. Bp., 2020. 141. Nr. 8.

77 Somogyi: *Ferenc József*, 145–146.; Bencze László: *Uralkodók, főrangúak, katonák*. Bp., 2001. (Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok) 160.

78 Erről rendszerint a sajtóban is folyamatosan beszámoltak, lásd Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. július 7. [2.]

79 Erzsébet anyjának, Ludovika hercegnőnek. Bécs, 1866. július 5. Idézi Corti: *Erzsébet*, 125.

Erzsébet pest-budai elutazására – a későbbi hagyományban megőrződött feltételezéssel – nem személyes döntését követően került sor,⁸⁰ hanem a minisztertanács rendelkezése nyomán az udvar politikájának letéteményeseként, reprezentatív követeként küldték Magyarországra.⁸¹ Ez az egyre hangsúlyosabban érvényre jutó kultikus interpretációk révén elhomályosult az évek során, s Erzsébet egyéni elhatározásaként jelenítették meg a Bécsből Budára való távozását, a magyar nemzet iránti vonzalmának (látványos) megnyilvánulásaként.

Erzsébet későbbi hivatalos kultuszában e mozzanat a hozzáadott elemek meghatározó eseményeként szerepel, sok esetben személyes döntéseként ábrázolva az eseményeket, mintegy „rájátszva” a *Moriamur pro Regina* régi jelszavára.⁸² Erzsébet év eleji, budai tartózkodása kapcsán fogalmazódott meg a bécsi spanyol követben, a császárné (gondosan konstruált) nyilvános megjelenését figyelve, hogy

„... tulajdonképpen a császárné szépsége és kedvessége, akinek viselkedésében, mellesleg legyen mondva, egy második Mária Terézia szerepének eljátszására törő ambíciót lehet felfedezni, hihetetlen benyomást tett, és hogy csak a legmagasabb osztályokban, illetve a parlamentben nem képviselt osztályokban érik az elhatározás, hogy hangosan tiltakozzanak egy ilyesfajta ambíció túlzott igénye ellen.”⁸³

A spanyol követ előrevetítette azt a szerepet, amelyet a háború kitörését követően Erzsébet valóban „magára vett”, s amelyet a sajtóban, illetve a kultikus szövegekben – történeti párhuzamokat keresve – főként második 1866-os látogatásához kötöttek. Egy későbbi (magyar) visszaemlékező is hasonló módon értékelt: „Eljátszották a lovagias magyar nemzetnek Mária Terézia idejére emlékeztető szerepét. Okosan tették.”⁸⁴ Emellett a döntéshozatalban nagy súllyal esett a latba, hogy ezáltal vélhetően igyekeztek elkerülni a még több frontos háború eshetőségét, Magyarország hadszínterré válását.⁸⁵

Az uralkodóné elutazását megelőzően, 1866. július 7-én fogadta Bécsben a budai városi küldöttséget, s a félhivatalos lapban később megjelentek szerint köszönetnyilvánításában már utalást tett várható magyarországi látogatására.⁸⁶ Erzsébet július 9-én – már a hosszabb magyarországi tartózkodásának feltételeit biztosítandó – szűkre szabott kísérettel,⁸⁷ de még gyermekei nélkül vonattal érkezett Pest-Budára, hivatalosan a harcokban súlyos sérülést szenvedett katonák látogatásának ürügyén. Feltehetően biztonsági okokból igyekeztek az erről szóló híradásokat visszatartani:

80 Vér: ... egy áldott, 61–62., 75–76.

81 Corti: *Erzsébet*, 126–127.; Somogyi: *Ferenc József*, 146. Egyúttal megkezdtek a Nemzeti Bank készleteinek Komáromba és Budára menekítését, valamint a Kincstár és a Nemzeti Könyvtár legértékesebb darabjainak előkészítését a szállításra.

82 Ifj. Barta János: *Mária Terézia*. Bp., 1988. (Magyar História. Életrajzok) 202.

83 Luis López de la Torre Ayllon H-1365/Nr. 22 számú jelentése. Bécs, 1866. február 8. In: *A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből 1848–1868*. Összeáll., szerk. Anderle Ádám. Szeged, 2002. 152.

84 Halász: *Egy letűnt nemzedék*, 207.

85 Vér: ... egy áldott, 69.

86 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. július 11. [2.]

87 Erzsébet, férje melletti támogatását kifejezendő, az őt az indóházba kísérő, sokat bíralt hitvesének nyilvánosan kezét csókolta. Hamann: *Erzsébet*, 240.; Somogyi: *Ferenc József*, 146.

„Bár a legmagasb érkezés csak a legutóbbi pillanatokban lett köztudomásra hozva, – bár legmagasb kívánatra minden elfogadási ünnepélyes készüléteknek el kelle maradniok: – örvendezve várakozók serege utcáinkon, a pályaudvarban s az indóház csarnokában roppant tömeges volt.”⁸⁸

Deák pártértekezletet hívott egybe, értesülve az uralkodóné tervezett magyarországi látogatásáról, egyúttal biztosítandó az egységes fellépést a fogadtatást illetően.⁸⁹

„A császárné megérkezésekor megjelent Deák, azon előre bocsátott kijelentéssel: »Gyávaságnak tartanám elfordulni a császárnétól most, mikor szerencsétlenségben van, miután elébe mentünk akkor midőn a dynastia dolgai jól állottak.«⁹⁰ [...] Tehát daczára a változó hangulatnak, úgy léptünk föl, mint 65 végén és 66 elején.⁹¹ Ugyanily fogadásban részesült a császárné 13.-dikán több követek részéről, kik közül azonban hiányzék Deák.⁹² Ez alkalommal egy igen nagy néptömeg jelent meg, mely szívesen fogadta a császárnét [...] Ilyen tehát a hangulat az egyik oldalról. Más oldalról mindenfelől jönnek a hírek, hogy az ország érzülete naponkint forradalmibbá válik.”⁹³

Erzsébet az ünnepélyes indóházi fogadtatás után közvetlenül – hangulatjavító céllal⁹⁴ – a Ludovikán ideiglenesen berendezett kórházhoz hajtattott.⁹⁵ Az uralkodóné megjelenésében – a korábbi szimbolikus politika folytatásaként – a megnyerés szándékával „ötvözött” részvét kifejezésére magyaros, illetve gyászmotívumok keveredtek.⁹⁶ Erzsébetnek a krízishelyzetben megmutatkozó leterheltsége, aggodalma a kortársak feljegyzéseiben is visszaköszön: „Látom a császárnét midőn a Ludovikáról visszajő szép asszony, de rossz színben van...”⁹⁷

88 Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1866. július 10. [2.]

89 Lásd *Deák Ferenc beszédei*, III. 763–764.

90 A politikai erőviszonyok a magyarországi pártok tekintetében nem változtak. Az uralkodó 1866. június 26-án – Deák sürgetésére – elnapolta az országgyűlést. A közösügyi javaslat kidolgozásával márciusban megbízott, úgynevezett 67-es bizottság munkálatainak gyors lezárását szorgalmazták, tekintettel arra, hogy a javaslat közzétételének idején (júniusban) Ausztria hadban állt Poroszországgal, s féltő volt, hogy a tervezet radikalizálódhat. A balközép és a szélsőbal tagjai úgy vélték, Ausztria válságos helyzete kedvezőbb alkupozíciót teremtett, s ennek nyomán elérhetővé válhat a perszonáunió megteremtése. Deák: *Polgári*, 99.; Somogyi: *Ferenc József*, 142.

91 Lásd erről Manhercz: *Magas rangú hivatalos utazások*, 35–49.

92 Deák a július 9-i fogadtatást követően – a várakozásokkal szemben – visszavonult vidékre (Pusztaszentlászlóra), s csak az uralkodó kifejezett kérésére utazott Bécsbe. Deák Ágnes – Molnár András: *Deák Ferenc*. Bp., 2003. (Tudomány – Egyetem) 670. [Utószó.]

93 Gorove István naplóbejegyzése. 1866. július. Közli *Deák Ferenc beszédei*, III. 763–764.

94 Jelentős negatív visszhangot váltott ki az ország közvéleményében az uralkodó július 7-én kelt manifestuma az újabb hadkiegészítést szolgáló toborzásról. Hivatalos rész. *Sürgöny* 1866. július 10. [1.]

95 Corti: *Erzsébet*, 126–127.; Gorove István naplóbejegyzése. 1866. július. Közli *Deák Ferenc beszédei*, III. 763–764.; Vér Eszter Virág: *Erzsébet. Mítosz és valóság a magyarok királynéképeben*. In: *A múlt feltárása előítéletek nélkül*. Főszerk. Gergely Jenő. Bp., 2006. 129–130.

96 Erről bővebben: Vér: ... Elvárják, 89–90.; Márki: *Erzsébet királyné*, 46.

97 Pauler Tivadar bejegyzése. 1866. július 10. OSZK Kt Quart. Hung. 2611./2. [Pauler Tivadar Napi jegyzetek. II. f. 7.]

Erzsébet négynapos villámlátogatása idején a reprezentáción túlmenő, aktív szerepet vállalt, esetenként önálló politikai tényező benyomását keltve. A magyar politikai elit a kiegyezést továbbra is szorgalmazó néhány tagjával (köztük Andrássyval) folytatott egyeztetéseit, tájékoztódását, illetve számos, a hangulat javítását szolgáló közszereplését követően 1866. július 12-én utazott vissza Bécsbe. A közeljövőt illető terveiről a sajtóban kommunikék formájában tájékoztatták a lakosságot: „Felséges Asszonyunk tegnap az esti vonattal elhagyta a fővárost, azon szándékkal, hogy néhány nap mulva Felséges gyermekeivel együtt visszatérjen.”⁹⁸

Erzsébet, feltehetően személyes tapasztalatai alapján, rendkívül aggasztónak ítélte a magyarországi állapotokat is, s néhány napig tartó tartózkodása alatt ennek hatására igyekezett meggyőzni Ferenc Józsefet a magyarországi helyzet mielőbbi, sürgető rendezéséről. Ennek egyik első, bevezető intézkedéseként Andrassy külügyminiszterre való kinevezését javasolta, amellyel véleménye szerint garantálható lenne Magyarországnak a dinasztia mellett „tartása”, megakadályozandó a birodalom felbomlását.⁹⁹ Az uralkodó azonban továbbra is elzárkózott e döntés meghozatalától.

Erzsébet rövid, alig egynapos bécsi jelenlét után (július 13-án) – Ferenc József támogatásával – a korábbi terveknek megfelelően ezúttal gyermekeivel, Gizellával és Rudolffal újra útra kelt Pest-Budára;¹⁰⁰ annak ellenére, hogy Zsófia főhercegné továbbra is ellenezte a – politikai szempontból és szimbolikusan is jelentős – döntést. Zsófia a budai palota (nem megfelelő) állapotával szemben emelt kifogást, alkalmatlannak tartva azt a gyermekek elszállásolására, valamint egyéb egészséget veszélyeztető körülményekre hivatkozott. Végül érvei figyelembevételével, a jelzett problémák áthidalására bérlették ki a császári család számára a zugligeti Kochmeister-villát.¹⁰¹

Megérkezésüket követően Erzsébet – az uralkodói döntések halogatása következtében megmutakozó késedelem miatt –, aggodalmában Majláth György magyar kancellárhoz fordult, támogatását kérve:

„Mentsen meg bennünket, kérve-kérem, a mi szegény hazánk és fiam nevében, számítok az ön barátságára, amelyet irántam érez, ha ugyan szabad magamat ilyesmivel álltatnom. Igyekeztem rábírnai a császárt, hogy mozdítsa el helyükről a mostani kormányférfiakat, s nevezze ki Andrassy Gyulát külügyminiszterre, csakhogy sajnos, nem járult hozzá. Ez engedményt jelentene Magyarországgal szemben és nem kellene tartania tőle, hogy engedékenysége kompromittálná őt. Andrassy országos népszerűsége megnyugtatóan hatna, bizalmat keltene s féken tartaná az országot, mindaddig, amíg a viszonyok meg nem engednék, hogy rendbehozzák a belső állapotokat...”¹⁰²

98 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. július 12. [2.]

99 Corti: *Erzsébet*, 127.

100 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. július 12. [2.] Vö. Corti: *Erzsébet*, 121–141.; Vér: ... egy áldott, 61–62., 75–76.

101 Zsófia főhercegné naplóbejegyzése. 1866. július 11. Idézi Hamann: *Erzsébet*, 239. A rossz vízminőség kiváltását schönbrunni forrásvíz szállításával biztosították. Uo. 227. (Erzsébet kíséretével részben a bérlemény szűk mérete következtében – gyermekeivel ellentétben – a budai palotában szállt meg. Erzsébet Rudolffnak. [Távirat.] Schönbrunn, 1866. augusztus 2. *Drága Rudolf*, 143. Nr. 10.)

102 Erzsébet a magyar udvari kancellárnak, Majláth Györgynek. [Buda,] 1866. július 14. Idézi Corti: *Erzsébet*, 128.

Erzsébet budai tartózkodásának harmadik napján – július 15-én – fogadta Andrassy Gyulát főudvarmesternője, Königsseggné lakosztályában,¹⁰³ s tárgyalásukat követően továbbra is a politikus kinevezésének elengedhetetlenségét emelte ki férjének küldött újabb leveleiben, a döntéshozatal halogatását kritikusnak véelve a monarchia megmentését illetően:

„... ahogy becsületes emberhez illik, ő is hajlandó ebben a pillanatban, amikor hajótörés fenyegeti az államot, mindent elkövetni a megmentésére, ami hatalmában áll. Amije van, eszét, országos befolyását a lábad elé rakja. Most utoljára kérlek, Rudolf nevében, ne szalaszd el az utolsó pillanatot...”¹⁰⁴

Ferenc József rejtjeles táviratban tájékoztatta Erzsébetet a tárgyalások további folytatásáról a magyarokkal, egyúttal mérsékletre intette feleségét: „Titokban ide kérttem Deákat, ne bocsátkozz mélyebb tárgyalásokba Andrassyval.”¹⁰⁵ Férje korábbi szándékainak módosulásáról Erzsébet 16-án kelt levelében értesítette Andrassyt: „Éppen most kaptam a választ, hogy a császár Önt Bécsben várja. A többit ma délután félötör ismét Königssegg grófnénál.”¹⁰⁶ Erzsébet a levélváltást követően délután ismételen személyesen konzultált Andrassyval a magyarországi helyzetről s a lehetséges megoldási módokról. A másnap futár útján feleségének küldött levelében az uralkodó feltárta közeli terveit az egyeztetések további menetéről:

„Ma tehát várom G. A.-t [Andrassy Gyulát]. Nyugodtan meghallgatom majd, hagyom beszélni, s azután kipuhatom, bízhatok-e benne. Az Öreg [Deák Ferenc] már nincs Pesten, nyilván pihen vidéken, úgyhogy csak holnap vagy holnapután érhet ide. Nekem jobb is így, ha előbb A.[ndrassy]-val beszélhetek négy szemközt.”¹⁰⁷

Ferenc József az Andrassyval lezajlott tárgyalásról is részletes tájékoztatást nyújtott Erzsébetnek, beszámolójában egyúttal bizonytalanságának, a kölcsönös bizalomhiánynak, illetve kételyeinek is hangot adott:

„... ezúttal sem fogalmazta meg eléggé szabatosan nézeteit, s nem vette kellőképpen figyelembe a Monarchia többi részét. Nagyon sokat kíván s a mostani döntő pillanatban keveset kínál [...] Mindenelőtt azonban még beszélnem kell az öreggel, aztán pedig mindkettőjükkel, mielőtt valami elhatározásra jutnék.”¹⁰⁸

103 Pauline Königssegg zu Aulendorf grófné [szül. Bellegarde grófnő] 1863-tól (1869-ig) az uralkodóné főudvarmesternője, ezt megelőzően (1854 és 1857 között) udvarhölgyként teljesített szolgálatot Erzsébet mellett. Vér Eszter Virág: *Erzsébet királyné magyarországi kultusza 1914-ig. Emlékezethelyei tükrében*. Bp., 2013. [Doktori disszertáció] 430–431.

104 Erzsébet Ferenc Józsefnek. [Buda,] 1866. július 15. Idézi Corti: *Erzsébet*, 130.

105 Ferenc József Erzsébetnek. [Távirat.] Bécs, 1866. július 15. Idézi Corti: *Erzsébet*, 131. (Más fordításban lásd *Ferenc József levelei Sisihez 1859–1894*. [Ford., jegyz., utószó Nyizsnyánszki Ferenc.] Szentendre, 2021. I. 61. Nr. 20a.)

106 Erzsébet Andrassy Gyulának. Buda, 1866. július 16. Közli Wertheimer: *Gróf Andrassy*, I. 262.

107 Ferenc József Erzsébetnek. Bécs, 1866. július 17. *Ferenc József levelei*, I. 62. Nr. 21.

108 Ferenc József Erzsébetnek. Bécs, 1866. július 18. *Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth 1859–1898*. Hrsg. Georg Nostitz-Rieneck. Wien–München, 1966. 41. (A levelet teljes terjedelmében lásd *Ferenc József levelei*, I. 65–67. Nr. 22.)

Az egyeztetések a Deákkal folytatott megbeszéléssel folytatódtak, és az uralkodó ennek részleteiről is beszámolt Erzsébetnek:

„Sokkal világosabb, mint A.[ndrássy], és sokkal jobban számot vet a monarchia többi részével. [...] Deák tisztessége, nyíltsága és dinasztiahűsége tiszteletet ébresztett bennem, s megerősített ama meggyőződésemben, hogy ha ez a szerencsétlen háború közbe nem jön, a már megkezdett úton nem túl hosszú időn belül szót érttettem volna az országgyűléssel.”¹⁰⁹

Az időközben megkezdett fegyverszüneti tárgyalások idején az uralkodó már Erzsébet Magyarországról való távozását is kilátásba helyezte,¹¹⁰ tekintettel arra, hogy a politikai válság okozta megterheltség ismét egészségi problémákhoz vezetett, és Erzsébet ez alkalommal is Fischer doktorhoz fordult, akit Budára kéretett. „Annyira aggódom érted, és már csak azt remélem, hogy ha hosszabb fegyvernyugvás vagy béke jön létre, akkor a hegyi levegőn teljesen összeszeded majd magad.¹¹¹ [...] Németországból kétségkívül teljesen kivonulunk, akár követelik,¹¹² akár nem.”¹¹³ Ferenc József a nikolsburgi fegyverszünet július 26-i aláírását követően lejegyzett sorai a házastárs kapcsolatainak elmélyülésére utalnak e válsághelyzetben:

„Ezért kérem, hogy látogass meg, nagyon vágyódom utánad, s talán te is örülsz majd neki, ha ebben a zavaros időben újra láthatsz. A gyerekeket egyelőre még odalent hagyhatod, később majd elhozzuk vagy -hozzuk őket, amikor valóban meglesz a béke, de te már nemsokára eljöhetsz hozzám. Nagyon megvigasztalnál vele.”¹¹⁴

Andrássy Gyula július 28-ai bécsi utazását megelőzően ismét felkereste Erzsébetet, hogy tájékoztassa a Deákkal Pusztaszentlászlón folytatott tárgyalások eredményéről. Vélhetően Andrássy javaslatát is figyelembe véve, az uralkodó (szerelmetes) kérésének engedve Erzsébet július 29-én este Bécsbe ment,¹¹⁵ feltehetően abban bízva, hogy személyes jelenlétével Ferenc Józsefet a megegyezés irányában befolyásolhatja.

Ezt megelőzően – aktuálpolitikai jelentőségét „felismerve”, vélhetően szintén Andrássy tanácsára – folyamatosan reprezentált Pest-Budán, és – a Bécsben előírt merev szertartásosságot mellőző – őszinte érdeklődése, empátiája, emberbaráti gesztusai mind-

109 Ferenc József Erzsébetnek. Bécs, 1866. július 20. *Ferenc József levelei*, I. 70–71. Nr. 24.

110 Ferenc József Erzsébetnek. Bécs, 1866. július 21. Uo. I. 74. Nr. 25.

111 Az uralkodó elgondolásai szerint a megállapodást követően Erzsébet és a gyermekek Bad Ischlbe utaztak volna, ahova Ferenc József is látogatást tervezett.

112 Somogyi: *Ferenc József*, 147.

113 Ferenc József Erzsébetnek. Bécs, 1866. július 23. *Ferenc József levelei*, I. 81. Nr. 28. Az 1866. augusztus 23-án aláírt prágai békeszerződés IV. cikkelyében rögzítették, hogy Ferenc József nem csupán az 1815-ben megalakult Német Szövetség felbomlását kénytelen elismerni, hanem ahhoz is beleegyezését kell adnia, hogy az újjáalakuló Németország Ausztria részvétele nélkül jöjjön létre. Somogyi: *Ferenc József levelei*, 147.

114 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. július 28. *Ferenc József levelei*, I. 89. Nr. 31.

115 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. július 31. [1.]

végig kedvező hatást tettek a közönségre. Erzsébet bécsi távolléte idején Rudolf jelent meg több alkalommal nyilvánosan, hogy a figyelmet továbbra is ébren tartsa.¹¹⁶

Bécsi megérkezését követően Erzsébet ismételten magához kérte az uralkodóval tárgyaló Andrásyt. A gróf kétségtelenül nagy reményeket fűzött nemcsak a császárral zajló egyeztetésekhez, hanem az uralkodónéval folytatott beszélgetésekhez is, ahogyan erre a politikusi elragadtatott feljegyzései is utalnak: „Annyi bizonyos, hogyha a siker meglesz, az ország többet fog köszönni a felette örökös jószágos Gondviselésnek, mintsem képzelem.”¹¹⁷ Andrassy a másnapi (július 31-ei) fogadtatásról is jegyzetet készített, Erzsébet búcsúzóul hozzá intézett szavait is igyekezett rögzíteni:¹¹⁸ „Tovább dolgozom annak a mentő útnak a szellemében, amelyet Ön jelölt ki előttem, de semmi reményem, hogy siker koronázhatná tevékenységemet.”¹¹⁹ Az idézett mondat rámutat arra, hogy ekkorra már Erzsébet számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a válságkezelésre vonatkozó javaslati, ötletei kontraproduktív fogadtatásban részesülnek mind Ferenc József, mind (közvetve) tanácsadói körében. A császár (maradék) tekintélyét megőrizendő, férfiúi hiúsággal leveleiben egyre határozottabban elhatárolódott ezektől, érzékelhetően nem kívánt felesége „szeszélyeinek” engedni, akinek politikusi képességeiről továbbra sem volt meggyőződve.¹²⁰

Erzsébet végül az aktuálpolitikai helyzet – a Klapka-légió tevékenysége miatti – ismét válságossá válásával a tervezettnél korábban, 1866. augusztus 2-án utazott vissza Budára.¹²¹ A rövid bécsi tartózkodás feltehetően feszültséggel terhes s mindkettőjük számára csalódást keltő volt, ahogyan arra az uralkodó sorai is utalnak: „már megint egyedül vagyok számtalan bajomban, és vágyakozom utánad. Gyere minél előbb látogatóba, vagyis hát, amikor erőd és egészséged megengedi, mert akárhogy szekírozol és komiszkodsz is velem, én akkor is annyira végtelenül szeretlek, hogy nem élhetek nélküled.”¹²²

Erzsébet ezután elhárította az uralkodó újabb bécsi utazásra irányuló kéréseit, a schönbrunni nyári rezidencia egészségtelennek ítélt klímájára hivatkozva.¹²³ Ennek hátterében a magyarországi válságos körülmények mellett személyes sérelem, javaslati mellőzése is állhatott. Ugyanakkor arra próbálta rábírni Ferenc Józsefet, hogy mielőbb jelenjen meg Pest-Budán, ami kedvező benyomást tehetne az alattvalók egy részére, egyúttal lehetőséget biztosíthatna a tárgyalások további folytatására is. Ferenc József ettől elzárkózott:

„... szívből köszönöm 5-én kelt leveledet, tegnap kaptam meg bent a városban; teljes tartalmának csak az az értelme, hogy egy nagy csomó okot felhozva bebizonyítsa, miszerint a gyerekekkel együtt Budán akarsz és fogsz is maradni. Mivel be kell látnod, hogy az Olaszországgal újrainduló háború és a Poroszországgal folyó béketárgyalások

116 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 1. [2.]

117 Andrassy Gyula naplóbejegyzése. Bécs, 1866. július 30. Idézi Corti: *Erzsébet*, 135.

118 Más rendelkezésre álló forrásból (egyelőre) nem ellenőrizhető megállapítás.

119 Andrassy Gyula naplóbejegyzése. Bécs, 1866. július 31. Idézi Corti: *Erzsébet*, 136.

120 *Ferenc József levelei*, I. 62–113.

121 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 4. [2.]; Erzsébet Rudolfnak. [Távirat.] Schönbrunn, 1866. augusztus 2. *Drága Rudolf*, 143. Nr. 10.

122 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 4. *Ferenc József levelei*, I. 92–93. Nr. 32.

123 Corti: *Erzsébet*, 137.; Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 7. *Ferenc József levelei*, I. 96. Nr. 34.

pillanataiban nem mozdulhatok innen, s hogy kötelességem ellen volna a te kizárólagosan magyar álláspontodra helyezkednem, mert az méltánytalanság lenne azokkal a tartományokkal szemben, amelyek szilárd hűségükben hallatlan szenvedéseket viseltek el, s most éppen hogy különleges bánásmódot és gondviselést igényelnének, hát azt is meg fogod érteni, hogy nem tudlak meglátogatni benneteket.”¹²⁴

A császár sorai egyúttal burkoltan azt is tükrözik, hogy ekkoriban a magyarokkal való megegyezés mellett más lehetőségeket is mérlegelt a birodalom stabilizálásának érdekében.¹²⁵

Erzsébet Pest-Budára való visszatérését követően is egészségi és mentális nehézségekkel küzdött a számára rendkívüli megterhelést jelentő, illetve helytállást kívánó helyzetben, ami a korábinál jóval intenzívebb aktivitást követelt, valamelyest ideiglenes életmódváltásra készítette. Mindennapjai továbbra is az újságok állandó beszámolóinak részévé váltak, magánéletébe is betekintést engedve, amelyben mindvégig jelentős szerepet kapott – vélhetően idegnyugtató céllal – a lovaglás is.¹²⁶ Emellett a rá nehezedő – elsősorban a női mecenatúra körébe tartozó feladatok sorából – az intézménylátogatók kötelezettségét is igyekezett időről időre teljesíteni, amelyet szintén kellő sajtónyilvánosság kísért.¹²⁷

Erzsébet végül ismételten Ferenc József meglátogatása mellett döntött, amelyről az uralkodót augusztus 8-án kelt levelében tájékoztatta.¹²⁸ Elhatározásának hátterében férje közelgő születésnapja mellett a magyarokkal folytatott tárgyalások személyes elősegítése állhatott, próbálva Ferenc Józsefet döntésre bírni a kérdésben. Egyúttal Erzsébet továbbra is igyekezett meggyőzni a császárt a mielőbbi magyarországi látogatás szükségességéről, amelyre kiváló alkalmat biztosított volna a Szent István-napi ünnepségeken való megjelenése. Az uralkodó válaszában ezzel szemben a privát szférára helyeződött a hangsúly, Ferenc József a „politikai tanácskozások” helyett „elhagyott férjként” egészen más jellegű együttléteket remélt: „Légy jó hozzám, amikor megjössz, hiszen annyira szomorú és magányos vagyok, rám férne némi felvidítás. Öllelek téged.”¹²⁹

Erzsébet Bécsbe utazására végül augusztus 12-én, az esti órákban került sor, s másnap érkezett Schönbrunnba.¹³⁰ Gizella és Rudolf továbbra is Budán maradt,¹³¹ ami ismét ellenérzést váltott ki a bécsi udvari társadalomban: „Még a gyermekeket sem vitték magukkal hozzá Pestről! Ez mégiscsak bosszantja Zsófiát!”¹³² Erzsébet – közel egyheti schönbrunni

124 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 7. *Ferenc József levelei*, I. 96. Nr. 34.

125 Somogyi Éva: *Abszolutizmus és kiegyezés 1849-1867*. Bp., 1981. (Magyar História) 196-198.

126 A *Hungária* tudósítását idézi Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 9. [1.]

127 A *Pester Lloyd* tudósítását idézi Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 10. [2.]

128 Corti: *Erzsébet*, 139.; Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 10. *Ferenc József levelei*, I. 100. Nr. 36.

129 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 10. Uo. I. 100-101. Nr. 36.

130 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 14. [1.]; Hivatalos rész. Uo. 1866. augusztus 15. [1.]; ÖStA HHStA OMeA HZD Zeremonialprotokolle. Prot. 68. (1866.)

131 Az uralkodó távolmaradt gyermekeivel is levelezés útján érintkezett. Lásd erről *Drága Rudolf*, 39-43.

132 Therese Fürstenberg testvérének, Louise-nak. Ischl, 1866. augusztus 18. Idézi Hamann: *Erzsébet*, 251.

tartózkodást és a császár születésnapját – követően augusztus 19-én távozott Bécsből.¹³³ Pest-budai fogadtatása egyre szívélyesebbé vált,¹³⁴ ami vélhetően részben annak a gesztusnak volt köszönhető, hogy a tervek szerint az augusztus 20-i ünnepségeken személyesen is megjelenik.¹³⁵ Ferenc József Erzsébet elutazását követően kelt levele a korábbi nézeteltérések elsimulására és házasságuk boldog(abb) periódusára utal: „Ne hagyj oly soká magamra, Sisim. Ne hadd, hogy oly soká epekedjem utánad s jöjj nemsokára hozzám.”¹³⁶

A császárné másnap – augusztus 20-án – Rudolf, Gizella és Karola szász koronahercegné társaságában a budai palota erkélyéről szemlélte az ünnepi körmenetet,¹³⁷ jelentős hatást keltve. Az eseményről a lapok is részletes beszámolókat közöltek:

„A palota udvarában végbement körmenet alkalmával a Császárné legmagasb kíséretével ájtatos imába mélyedve térdelt az erkélyen. [...] A palotai térhez és az udvari kápolnához a tolongás rendkívüli vala, mert mindenki akarta látni a Császárnét és fenséges gyermekeit, de a szűk tér csak kevésnek engedte e szerencsét. Fél egyre lett, mire a roppant tömegek széteszölhettek.”¹³⁸

Ferenc József augusztus 22-i levele továbbra is a bécsi látogatás során kialakult feszültségek oldását kívánta elérni, Erzsébet bocsánatáért esedezve: „Borzasztóan hiányzol nekem, mert veled el tudok beszélgetni, és mégiscsak felvidítasz néha, még akkor is, ha olykor egy kicsit szekírozol. Hát igen, a kincsem – és micsoda kincsem – nagyon hiányzik nekem.”¹³⁹

Erzsébet az uralkodó kérése ellenére¹⁴⁰ – Gizellával és Rudolffal – az augusztus 23-ai prágai békekötést követően is Pest-Budán maradt, és továbbra is számos nyilvános szereplést vállalt, látogatást tett az angolkisasszonyok zárdájában, valamint az állatkertben is.¹⁴¹ A tervezettnél korábbi, szeptember 2-i távozására a kolera elhatalmasodása készítette,¹⁴² személyes döntése¹⁴³ – vélhetően ezúttal is emocionális mozzanatok figyelembevételével és az uralkodó erre irányuló (1866. augusztus 21-én kelt levelében közölt) kifejezett ké-

133 Ekkorra már nemcsak a bécsi udvari körök fogadják egyre nagyobb ellenállással Erzsébet ellhúzódó magyarországi tartózkodását, hanem az alattvalók egy része is, s azt a fegyverszünet megkötését követően politikailag sem tartják indokoltnak, hiszen a közvetlen háborús fenyegetettség megszűnt, a többfrontos háború veszélye elhárult. (Az elutazás dátumát befolyásolhatta Rudolf trónörökös közelgő, augusztus 21-i születésnapja is. Lásd erről *Drága Rudolf*, 42.)

134 Ezzel szemben az uralkodó születésnapját kísérő kötelező (magyarországi) ünnepségek sorát továbbra is a lakosság közönye kísérte. Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1866. augusztus 19. [1.]; Napi újdonságok. Uo. 1866. augusztus 22. [2.]

135 Márki: *Erzsébet királyné*, 49.

136 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 20. Idézi Corti: *Erzsébet*, 140.

137 Erzsébet a Szent István napi ünnepi körmenetet követően audiencián fogadta a hercegprímást. Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 23. [1.]; Kleine Chronik. Die Stephan-Feier in Pest. *Wiener Abendpost* 1866. augusztus 22. 778.

138 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 22. [2.]

139 Ferenc József Erzsébetnek. Schönbrunn, 1866. augusztus 22. Idézi Hamann: *Erzsébet*, 240. (A teljes levelet lásd *Ferenc József levelei*, I. 106–107. Nr. 39.)

140 *Ferenc József levelei*, I. 106–113.

141 Napi újdonságok. *Sürgöny* 1866. augusztus 25. [2.]

142 Különfélék. *Pesti Napló* 1866. szeptember 4. [2.]

143 Ferenc József Erzsébethez. Bécs, 1866. augusztus 21. *Ferenc József levelei*, I. 104. Nr. 38.

résével összhangban – kedvező visszhangra talált Magyarországon, erről az elutazásról tudósító beszámolók is említést tettek. A császárné távozásakor a deputációknak mondott köszönetet: „Köszönetet mondok a szivemnek kedvessé vált testvérvárosnak, azon szives fogadtatásért, melyben Engem és gyermekeimet részesített; megtörtént minden, hogy időzésünk e városban nagyon kellemes legyen; remélem nem sokára viszontlátandjuk egymást.”¹⁴⁴

Kitekintés 1867-re

1866 őszen az uralkodó továbbra is bizonytalan volt a birodalom jövőjét illetően, s döntésképtelenség jellemezte a kiegyezés kérdésében, nehezen fogadva a változásokat, az egyseges, abszolutisztikusan kormányzott birodalom eszményétől való elszakadást. A magyarokkal való megegyezésnek nem volt támogatottsága a birodalom nyugati felében. Az országgyűlést ismét összehívó, 1866. november 17-i császári leiratot összeállító Ferdinand Beust hosszas vitákat követően tudta csak elfogadtatni a minisztertanácson ennek szükségességét, s ezzel a tárgyalások ismét újraindultak.¹⁴⁵

Erzsébet 1867. január elején még Bécsben tartózkodott. Az uralkodópár ez alkalommal is külön-külön fogadta az országgyűlés Bécsbe delegált tagjait: Erzsébet magyar nyelven, szabadon mondott válaszával ismételten elismerést aratott.¹⁴⁶ A következő hetek a magyar belpolitikai patthelyzetet követően meginduló tárgyalások, a kiegyezési törvényt előkészítő, úgynevezett 67-es bizottság egyeztetéseivel teltek. Erzsébet a hónap második felében előbb Münchenbe, majd Svájcba utazott családtagjai felkeresésére.¹⁴⁷

Erzsébet távolléte idején a kiegyezés tető alá hozatalát illetően meghatározó döntési folyamatok zajlottak.¹⁴⁸ A rövid családi viziteket követően – Ferenc Józseffel ellentétben – az uralkodóné a következő negyedévben (február 8-tól május 8-ig) ismét a birodalom központjában időzött,¹⁴⁹ ahol a reprezentációs kötelezettségei – köztük a február közepén zajló újabb bécsi egyeztetési tárgyalások – mellett tovább folytatta magyar nyelvóráit Falk Miksa irányításával.¹⁵⁰

144 Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1866. szeptember 4. [2.]

145 Somogyi Éva: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Bp., 1976. 160.; Cieger András: *1867 szimbolikus világa. Tanulmányok a kiegyezés koráról*. Bp., 2018. 10–15.

146 Nemhivatalos rész. *Sürgöny* 1867. január 9. [2.]; *Budapesti hírvivő. Családi Kör* 1867. január 13. 43.

147 A látogatás hátterében Zsófia Sarolta húga II. Lajos bajor királlyal való eljegyzése áll(hatot)t. Innen Erzsébet a gyermekágyban fekvő, svájci emigrációban élő hűgához indult. *Matild* 1867. január 15-én adott életet (Zürichben) lányának, Mária Teréziának. Christian Sepp: *Zsófia Sarolta*. Bp., 2021. 52–60.; *Drága Rudolf*, 144–145.

148 Cieger: *1867 szimbolikus világa*, 12–13.; Somogyi: *Abszolutizmus és kiegyezés*, 200–203.

149 Corti: *Erzsébet*, 144–148.

150 Lásd erről Falk Miksa jegyzetei Erzsébet királyné magyar tanításához. OSZK Kt Analekta 1498.; Falk Miksa: *Erzsébet királynéről. Visszaemlékezések*. Bp. [1898.]; Uő: *Hogy tanult a királyné magyarul? Ország-Világ* 1898. szeptember 18. 601–603.

Az Andrássy-kormány februári kinevezését követően Ferenc József 1867. március 12-én Budára utazott a kormány eskütételére,¹⁵¹ valamint a tárgyalások folytatására. Erzsébet a családját ért váratlan gyász eset következtében a látogatást kénytelen volt lemondani.¹⁵² Eközben döntés született többek között a közös, egy napon történő koronázásról, valamint a gödöllői kastély megvásárlásáról is.¹⁵³

A császárné végül a koronázást közvetlenül megelőző előkészületek idején, 1867. május 8-tól tartózkodott ismét Magyarországon.¹⁵⁴ A szükségesnek vélt reprezentációs kötelezettségekből – Ferenc József időszakos távollétei idején – Erzsébet ezúttal is jelentékeny részt vállalt 1866-os pest-budai jelenléteihez hasonlóan. A leendő királyné igyekezett valamelyest növelni a dinasztia még mindig rendkívül csekély népszerűségét nyilvános szerepvállalásaival.¹⁵⁵ Az uralkodó korábbi magyarországi politikájának következményeként megőrződött negatív megítéléséről, valamint a személyét kísérő ellentmondásos nézetekről – a kormány- és császárelenes hangulatról –, illetve Erzsébet ezt enyhítendő, békülést célzó gesztusairól az Andrássy családnál szolgáló angol nevelőnő megfigyelései is tájékoztatnak:

„Úgy hallom a királyi család még mindig népszerűtlen a pestiek körében, akik haraggal gondolnak a koronázásra. Azt mondják az emberek, hogy nem volna szabad megkoronázni azt, aki mást sem tett a magyaroknak, csak rosszat, és sohasem volt igazságos velük szemben, és most sem tesz mást, csak megpróbál port hinteni a szemükbe. A császárné rendszeresen kilovagol és kikocsizik, igyekszik népszerűsége szert tenni, de a városban érzékelhető a szeretet hiánya.”¹⁵⁶

Utószó

Ferenc József az államjogi kompromisszum formálódása alatt, a magyarországi látogatások idején feleségére egyfajta hathatós reprezentatív eszközként tekintett. Ennek a folyamatnak a csúcspontját jelentette a császárné önállóan megvalósult 1866. nyári budai tartózkodása. Erzsébet a ráruházott „reprezentatív követ” szerepből az uralkodó intései ellenére is megpróbált kitörni, s a magyarországi helyzetről tájékozódva folyamatosan

151 A sajtóban február elején megjelent hírek még kettejük közös februári utazásának tervéről tudósítottak. Budapesti hirvivő. *Családi Kör* 1867. február 10. 140.; ÖStA HHStA OMeA HZD Zeremonialprotokolle. Prot. 69. (1867.); Serfőző: *Habsburg reprezentáció*, 152. [Függelék.]

152 1867 márciusában Erzsébet öccse, Károly Tivadar felesége elhunyt. Sigrid-Maria Grössing: *Sisi családi körben*. Bp., 2013. 89.; Hamann: *Erzsébet*, 274.

153 Varga Kálmán: Gödöllő jelentősége a politikai köztudatban 1867–1918. In: *Politika, politikai eszmék, művelődés a XIX. századi Magyarországon*. Szerk. Pajkossy Gábor. Bp., 2000. 167–181.; Farkas József: A gödöllői koronauradalom felügyelete és igazgatása a dualizmus idején. *Levéltári Szemle* 54. (2004) 3. sz. 20–38.

154 Különfélék. *Pesti Napló* 1867. május 9. [2]; ÖStA HHStA OMeA HZD Zeremonialprotokolle. Prot. 69. (1867.); Serfőző: *Habsburg reprezentáció*, 152. [Függelék.]

155 Csapó Csaba: „...a királyi család még mindig népszerűtlen a magyarok körében...” *Új Forrás* 41 (2009) 7. sz. 34–43.

156 Mary Elisabeth Stevens nővérének. [Buda,] 1867. május eleje. *Levelek az Andrássy-házból (1864–1869)*. Egy angol nevelőnő levelei. S. a. r., bev. Cieger András. Bp., 2007. 209–210.

karakteres véleményt formált a birodalom átalakításának szükségességéről, amelyet azonban Ferenc József – férfiúi hiúsággal és tekintélyét megőrzendő – rendre elutasított.¹⁵⁷

A vészhelyzet megszűnését követően az uralkodó – érdekorientált gondolkodással – Erzsébet szerepét illetően más elképzeléseket fogalmazott meg: „Ha a fegyvernyugvás létrejön, mehetnél a gyerekekkel Ischlbe, [...] mivel jelenlétedre Magyarországon akkor már nem lenne szükség.”¹⁵⁸ Ezzel szemben Erzsébet saját döntésként a fegyverszünet elfogadását követően is Magyarországon maradt, feltehetően őszintén azonosult magára vállalt szerepével, s kerülni kívánta annak látszatát, hogy csak a közvetlen veszély elhárítása, az újabb hadszíntér létrejöttének megakadályozása motiválta volna a magyarokat támogató fellépését. Feltehetően személyes elhatározásában követendő mintaként szolgált számára húga, Mária nápolyi exkirályné, valamint motiválta az az uralkodó felé is deklarált cél, hogy fia számára kívánná biztosítani a trónt.

Elhúzódó távollétét a birodalom nyugati felében, a császár családjában, valamint közvetlen környezetében Erzsébet újabb szeszélyeként értelmezték, aki – szerintük – e döntésével újfent magára hagyta férjét a válságos időkben, és számos teljesíthetetlen követeléssel próbált nyomást gyakorolni Ferenc Józsefere, eredménytelenül.

Az uralkodó feleségében a későbbiekben is a nagyon szeretett szépasszonyt látta, akinek – számára zavarba ejtő – intellektusát továbbra sem tudta helyén kezelni. Erzsébet saját helyzetét így látta: „Mindennap érdeklődéssel olvasom az országgyűlés híreit és a különböző beszédeket a nádor-ügyben, és egyre inkább meggyőződésem, hogy nagyon okos vagyok, bár te nem eléggé értékeled kiváló elmémet.”¹⁵⁹

Erzsébet aktivitásának kontraproduktív fogadtatását feledve, az uralkodó környezete később mégis éppen a császárnét nevezte meg a sokak által gyűlölt „rendszer váltás” egyik első számú felelőseként, „értelmi szerzőjeként”.

Magyar részről is volt olyan vélemény, hogy Erzsébet a kiegyezés létrehozásában ugyanolyan jelentőséget kapott, mint Deák és Andrássy: „A magyar történelemnek egyik legdicsebb alakja lesz [...] Erzsébet királyné, a ki segítő társa volt Deák Ferencnek és Andrássy Gyulának a nemzeti alkotmány visszaállításában.”¹⁶⁰

Közelebb áll a valósághoz Herczeg Ferenc megfogalmazása, aki nekrológiájában nagyon realiztikusan látta Erzsébet szerepét: „A kiegyezés idején bizonyos reprezentatív kötelességeket teljesített, végtelen női tapintattal, veleszületett elragadó szeretetreméltósággal – ennyi volt az egész politikai szereplése.”¹⁶¹

157 Ferenc József Erzsébethez. Bécs, 1866. július 25. *Ferenc József levelei*, I. 84. Nr. 29.

158 Ferenc József Erzsébethez. Bécs, 1866. július 21. Uo. I. 74. Nr. 25.

159 Erzsébet Ferenc Józsefhez. Buda, 1867. május 29. ÖStA HHStA Sonderbestände. Nachlass Corti. Materialien zu „Elisabeth, eine seltsame Frau”. Idézi Hamann: *Erzsébet*, 270.

160 Részlet Szöcs Géza 1901. november 19-ei beszédéből. Közli Szöcs Géza: *Erzsébet Királyné emlékezete*. Nagyszében, 1901. 7–8.

161 Herczeg Ferenc: Temetés után. *Uj Idők* 1898. szeptember 25. 266.

CONTENTS

Judit Klement – Orsolya Manhercz <i>In Honour of Éva Somogyi</i>	5
Ágnes Deák <i>The Wise but Timid Fabius Cunctator: Count Móric Esterházy</i>	7
Imre Ress <i>The Legend of the Royal Sanction for Act LXII of the Croatian Law of 1861, and its Legitimization Function</i>	29
Virág Vér Eszter <i>Empress Elizabeth in Hungary in the Summer of 1866: Reception, Memory, Myth</i>	43
Orsolya Manhercz <i>“My God, My God, Henceforth Buda Will Be the Imperial Seat”. Court Life at Pest-Buda in the 19th Century</i>	65
András Cieger – Réka Matolcsi <i>Fidelity to the King, Citizen Loyalty and National Identity. Multiple Loyalties in Hungary of Austro-Hungarian Monarchy</i>	87
Iván Ifj. Bertényi <i>The Social Background of the Delegation Members elected by the Upper Chamber</i>	99
Gábor Gyáni <i>Socialization in the Aristocratic Families</i>	123
Miklós Konrád <i>Sporting Life, Modernisation, and Antisemitism in Hungary, 1867–1914</i>	139
Judit Klement <i>Budapest and the Mills, 1841–2008</i>	155

E számunk szerzői

Ifj. Bertényi Iván, tudományos igazgató-helyettes, Collegium Hungaricum Bécs, igazgató, Bécsi Magyar Történelmi Intézet ● Cieger András, tudományos főmunkatárs, osztályvezető, BTK TTI, Újkori osztály ● Deák Ágnes, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modernkori Magyar Történelmi Tanszék ● Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, BTK TTI, Újkori osztály ● Klement Judit, tudományos munkatárs, BTK TTI, Újkori osztály, docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék ● Konrád Miklós, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Újkori osztály ● Manhercz Orsolya, adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszék ● Matolcsi Réka, doktorjelölt, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola ● Ress Imre, nyugdíjas tudományos főmunkatárs, BTK TTI ● Vér Eszter Virág, alapító kutató, Monarchikum Kutatócsoport

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknél: 1000 Ft

